

S P R A W O Z D A N I E

**z badań archeologicznych przeprowadzonych w 2010 roku
na terenie założenia zamkowego w Człuchowie**

Opracowanie:

mgr Michał Starski

mgr Maciej Kurdwanowski

Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego

Warszawa, grudzień 2010 roku

Spis rzeczy:

	Liczba stron
1. Sprawozdanie z badań archeologicznych i nadzorów przeprowadzonych w 2010 roku na terenie założenia zamkowego w Człuchowie (działka miejska 69 i 70/6).	51
2. Wykaz dokumentacji rysunkowej	2
3. Wykaz dokumentacji fotograficznej	2
4. Inwentarz masowych znalezisk ruchomych	5
5. Inwentarz wydzielonych znalezisk ruchomych	2
6. Aneks – wybór rysunkowej dokumentacji terenowej	-

Michał Starski

Maciej Kurdwanowski

Instytut Archeologii UW

S p r a w o z d a n i e

z badań archeologicznych przeprowadzonych w 2010 roku
na terenie założenia zamkowego w Człuchowie (działka miejska 69 i 70/6).

Zagadnienia wstępne

Badania archeologiczne założenia zamkowego w Człuchowie prowadzono w związku z podjętą przez Urząd Miasta w Człuchowie rewitalizacją dawnej warowni krzyżackiej¹. Stanowią one już trzeci, kolejny sezon badawczy realizowany przez Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego. Prace prowadzono na podstawie sformułowanego w 2007 roku programu badawczego, który zakładał pełne rozpoznanie reliktyw zabudowy terenu dawnego zamku krzyżackiego. W nawiązaniu do jego postulatów oraz działając zgodnie z potrzebami właściciela zabytku pracami badawczymi w bieżącym roku objęto północne skrzydło Zamku Wysokiego, czyli obszar dawnej kaplicy krzyżackiej przebudowanej na kościół ewangelicki na początku XIX wieku oraz fragment zachodniego miedzymurza Zamku Wysokiego (Ryc. 1AB). Dodatkowo realizowano także nadzory archeologiczne, którymi objęto obszar już przebadany w latach 2008-2009 tj. miedzymurze i przejazd bramny Zamku Wysokiego oraz II Przedzamcze. Ich zakres wynikał z faktu równocześnie wykonywanych na tym terenie prac budowlanych związanych z zagospodarowaniem przebadanej już wcześniej przestrzeni. Podstawą administracyjną dla prowadzonych badań archeologicznych była decyzja Kierownika Delegatury Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Słupsku wydana pismem nr A-I-4182/25/432/2010 z dnia 24 marca 2010 r. Dla realizowanych nadzorów archeologicznych decyzję wydano pismem nr A-I-4182/68/954/2010 z dnia 9 czerwca 2010 r. Wszelkie prace badawcze związane z realizacją wymienionych prac prowadzono w okresie od 22 marca, a zakończono je 17 września br. Prace wykopaliskowe realizowane były przez archeologów z Instytutu Archeologii UW, a patronat organizacyjny i finansowy nad

¹ Od 2008 roku Urząd Miasta w Człuchowie realizuje program rewitalizacji założenia zamkowego pt. „Skarb krzyżacki w naszych rękach”.

badaniami sprawowała Fundacja Przyjaciół Instytutu Archeologii UW. Pracami kierował mgr Michał Starski, drugim archeologiem wyznaczony został mgr Maciej Kurdwanowski, a uczestniczyli w nich studenci Instytutu Archeologii UW i zatrudnieni pracownicy.

Zamek człuchowski położony jest na wschód od historycznego centrum miasta. Znajduje się na przesmyku pomiędzy dwoma jeziorami Miejskim oraz Człuchowskim zwanym dawniej Urzędowym. Obszar ten jest wyniesiony obecnie na kilkanaście metrów ponad otaczające go zbiorniki wodne. Pierwotnie stanowił on pagórek morenowy zbudowany z utworów ilastych, którego wierzchnią warstwę stanowią dochodzące do kilku metrów miąższości piaski i żwiry polodowcowe. Przed podjęciem prac rewitalizacyjnych wysokość bezwzględna miedzymurza Zamku Wysokiego wynosiła od 171,50 w części północnej do 169,50 m npm w części południowej, zaś II przedzamcza około 167,00-168,00 m npm.

Zamek człuchowski wpisany został do rejestru zabytków pod pozycją – zespół zamkowy/zamek pokrzyżacki wraz z otoczeniem, nr rejestru zabytków 54, data wpisu 25.05.1955 r., decyzja nr 89. Położony jest on na stanowisku nr 1 (AZP 26-32/72) w strefie W-1 i jest objęty pełną ochroną archeologiczno-konserwatorską. Tegoroczne wykopaliska stanowiły już trzeci sezon prac badawczych realizowanych przez Instytut Archeologii UW². Są to pierwsze od blisko czterdziestu lat systematyczne prace wykopaliskowe zmierzające do poznania dziejów tutejszego założenia zamkowego. Stanowią one w sumie już ósmy sezon badawczy w jego historii³. Dawniejsze prace doprowadziły do wstępnego i sondażowego rozpoznania Zamku Wysokiego oraz Przedzamczy zamku człuchowskiego. Nie objęły one jednak miejsc kluczowych dla podejmowanej obecnie rewitalizacji opisywanej części zamku, tj. północnego skrzydła Zamku Wysokiego. W związku z powyższym realizowane obecnie prace archeologiczne otwierają nowy rozdział badań nad dziejami człuchowskiego założenia zamkowego. Poza ustaleniami dotyczącymi rekonstrukcji, rozplanowania i dziejów tej części zamku dostarczają również danych konserwatorskich potrzebnych do realizacji koncepcji zagospodarowania i adaptacji północnego skrzydła zamku w Człuchowie.

W bieżącym roku, tak jak w ubiegłych latach, badania archeologiczne koncentrowały się na obszarze Zamku Wysokiego (Ryc. 2). Pracami objęto obszar dawnej kaplicy zamkowej w północnym skrzydle zamku (Wykop 24), północną część zachodniego miedzymurza Zamku

² Starski M., Kurdwanowski M., *Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych w 2008 roku na terenie założenia zamkowego w Człuchowie*, Warszawa 2008 (maszynopis w archiwum UM w Człuchowie); Starski M., Kurdwanowski M., *Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych w 2009 roku na terenie założenia zamkowego w Człuchowie*, Warszawa 2009 (maszynopis w archiwum UM w Człuchowie).

³ Starski M., Kurdwanowski M., *Rezultaty dotychczasowych badań archeologicznych założenia zamkowego w Człuchowie*, Warszawa 2008 (maszynopis w archiwum UM w Człuchowie).

Wysokiego (wykop 25). Wykonano również pięć odkrywek na II Przedzamczu, w których udało się uchwycić relikty bruku dziedzińca II Przedzamcza (odkrywka nr 5), fragment zabudowy (odkrywka nr 6), fundament muru kurtynowego na wysokości Bramy Luizy (odkrywka nr 7), relikty bruku przy zespole bramnym II Przedzamcza (odkrywka nr 8) oraz uzyskać przekrój przez fosę oddzielającą Zamek Wysoki od II Przedzamcza (odkrywka nr 9). Na pozostałym nadzorowanym obszarze II Przedzamcza nie wydzielono numerów wykopów ani odkrywek co było związane z charakterem realizowanych tam prac badawczych.

Prowadzone badania miały na celu rozpoznanie nawarstwień kulturowych, podziałów przestrzennych oraz konstrukcji północnego skrzydła zamku. Prace i nadzory prowadzone w międzymurzu Zamku Wysokiego i na przedzamczach, poza uzupełnieniem i weryfikacją wyników badań z lat ubiegłych, miały na celu zabezpieczenie substancji zabytkowej przed zniszczeniem w wyniku prac budowlanych oraz uchwycenie relikwów zabudowy znanych z przekazów historycznych. Numerację wykopów przyjęto uwzględniając te zrealizowane w poprzednich sezonach badawczych. Wykonana na podstawie prac badawczych dokumentacja ma posłużyć opracowaniu szczegółowej koncepcji zagospodarowania badanego obszaru.

Siatkę pomiarową podczas badań na zamku w Człuchowie stanowił wytyczony układ współrzędnych osadzony na stanowisku w ten sposób, że punkt (0, 0) stanowił północno-wschodni narożnik Zamku Wysokiego, a za osie X i Y przyjęto linie lica zewnętrznego murów skrzydeł północnego i wschodniego (powyżej odsadzek fundamentowych). Wykopy zlokalizowane wewnątrz północnego skrzydła Zamku Wysokiego i w jego międzymurzu (wykop 24 i 25) wytyczono na podstawie pomiarów odległości od lica wewnętrznego zachowanych zabudowań zamkowych tj. linii lica zachodniego muru obwodowego oraz lica południowej ściany zabudowań północnego skrzydła zamkowego. Odkrywki zlokalizowane na II Przedzamczu (odkrywki nr 5, 6, 7, 8 i 9) wytyczono za pomocą pomiarów geodezyjnych, nie wpisują się one w uprzednio wytyczoną siatkę pomiarową, a osadzone są w obrębie siatki geodezyjnej, kartograficznej i geograficznej na planie sytuacyjno-wysokościowym założenia zamkowego. We wnętrzu zamku przebadano powierzchnię około 260 m², a na zewnątrz około 120 m². Nadzorami objęto przestrzeń o powierzchni około 2500 m².

Opis prac badawczych zrealizowanych w poszczególnych wykopach:

Wykop 24. Prostokątny wykop o wymiarach 10,4 na 26,4 metra zlokalizowany był wewnątrz dawnego kościoła ewangelickiego, zbudowanego na dawnym północnym skrzydle Zamku Wysokiego zorientowanym dłuższym bokiem po osi wschód-zachód (Ryc. 2). W jego obrębie znalazł się wytyczony w 2008 roku wykop 12⁴. Prace badawcze przed właściwą eksploracją w bieżącym roku prowadzono już w grudniu 2009 roku⁵. Rozebrano wówczas podłogę (znajdującą się na wysokości 174,60 m npm) oraz pozostałą infrastrukturę współczesną tj. pomieszczenia sanitarne i socjalne wzniesione w drugiej połowie XX wieku we wschodniej części dawnej kaplicy (Ryc. 3A). Usunięto także wierzchnią warstwę gruzowiska znajdującego się pod współczesnym poziomem użytkowym i uprzątnięto teren do wysokości około 173,00 m npm. Na tym etapie prac odsłonięto fundamenty dawnych ścian zamkowych, których relikty zachowały się w linii północnej i wschodniej ściany północnego skrzydła Zamku Wysokiego, a ich szerokość dochodziła do trzech metrów. Po odjęciu widocznej szerokości tych murów badany obszar miał odpowiednio wymiary 8 na 24 metry. Na całości badanej przestrzeni nie uchwycono żadnych podziałów wewnętrznych w związku z czym zdecydowano o eksploracji całej płaszczyzny w obrębie jednego wykopu, za którego granice przyjęto lica ścian wewnętrznych budowli. Na całej badanej powierzchni zarejestrowano gruzowe zasypisko powstałe w trakcie burzenia Zamku Wysokiego i budowy kościoła ewangelickiego. Jego eksplorację przez cały czas prac terenowych prowadzono ręcznie w obrębie arbitralnie wydzielanych jednostek stratygraficznych.

Eksplorację rozpoczęto na poziomie około 173,00 m npm, poza wschodnią częścią wykopu, w której po rozebraniu zabudowań współczesnych poziom terenu znajdował się na około 172,00 m npm. W pierwszym etapie eksploracji usunięto nawarstwienia gruzowe na całej powierzchni wykopu, aż do poziomu około 172,00 m npm. Zadokumentowano również fragmenty malowideł odsłonięte na wschodniej ścianie dawnego kościoła ewangelickiego, które zdobiły jego prezbiterium (Ryc. 3B). W trakcie początkowego etapu prac odsłonięto dziewięć fundamentów pod filary empory dawnego kościoła ewangelickiego oraz wnęki okien przyziemia zamku średniowiecznego. Cztery z fundamentów znajdowały się wzdłuż ściany północnej, cztery wzdłuż południowej, a dziewiąty znajdował się pośrodku zachodniej

⁴ Wykop ten miał wymiary 4 na 3,5 metra i został wytyczony w północno-zachodnim narożniku dawnej kaplicy zamkowej. Miał on na celu wysondowanie układu nawarstwień pod podłogą dawnego kościoła ewangelickiego. Starski M., Kurdwanowski M., *Sprawozdanie ... 2008 ...*, s. 10.

⁵ Starski M., Kurdwanowski M., *Sprawozdanie ... 2009...*, s. 28.

części dawnego kościoła ewangelickiego. Układały się one w podkowiasty kształt empory dawnego kościoła ewangelickiego (Ryc. 4). Spośród filarów, cztery znajdujące się w północnej części wykopu były dostawione bezpośrednio do relikwów ściany przyziemia północnego skrzydła Zamku Wysokiego i częściowo wmurowane we wnęki na otwory okienne. Wzniesiono je na planie prostokąta o wymiarach jeden na półtora metra z głazów granitowych o średnicy od 20 do 60 cm, łączonych zaprawą wapienną (Ryc. 5A). Ich fundament, wykonany z kamieni o średnicy dochodzącej do jednego metra sięgał głębokości 170,60 m npm. Pozostałe pięć swobodnie stojących filarów miało odmienną konstrukcję (Ryc. 5B). Wzniesiono je z cegieł na planie zbliżonym do kwadratu o wymiarach jeden na jeden metr, ich podstawę wykonano z kamieni o średnicy od 20 do 40 cm, całość połączono zaprawą wapienną. Wszystkie, poza najbardziej wysuniętym na wschód, stały na drewnianym ruszcie wykonanym z czterech krzyżujących się ze sobą belek łączonych na zaciosy i czopy. Poniżej rusztu, który znajdował się na poziomie około 172,00 m npm, znajdowała się podstawa wykonana z ułożonych naprzemiennie warstw gliny i kamieni. Filar wysunięty najbardziej na wschód, mimo podobieństw był wykonany jedynie z cegieł i nie został wzniesiony na drewnianym ruszcie. Być może został on przebudowany już po roku 1945 w związku z budową wspomnianych wyżej pomieszczeń socjalnych i stąd nie zachowała się jego ława fundamentowa. Po zadokumentowaniu konstrukcji filarów przystąpiono do ich rozbiórki⁶. Prowadzono ją w trakcie usuwania nawarstwień od wysokości 172,00 m npm do około 170,00 m npm.

Na tym etapie eksploracji w południowo-wschodnim narożniku wykopu natrafiono na konstrukcję ceglana o wymiarach 150 na 80 cm (Ryc. 6A). Składała się ona z trzech trzydziestocentymetrowej grubości ścianek dostawionych do ściany południowej północnego skrzydła Zamku Wysokiego w ten sposób, że tworzyły kształt na planie równoległoboku. Ich wysokość dochodziła do około 150 cm. Najprawdopodobniej stanowiła wylot kanału grzewczego prowadzącego do kotłowni znajdującej się niegdyś w przybudówce dostawionej od strony dziedzińca. Taką interpretację sugeruje przebicie w ścianie południowej badanego obszaru kanału prowadzącego do wspomnianej budowli. Miał on wymiary około 140 cm szerokości i 60 cm wysokości. Wypełnisko konstrukcji oraz sposób jej wykonania pozwalają przypuszczać, że powstała ona najprawdopodobniej przed 1945 r., zaś zasypana została w trakcie budowy pomieszczeń we wschodniej części kaplicy w drugiej połowie XX wieku.

⁶ Rozebrano także pozostałości empory zachowane do czasów dzisiejszych w zachodniej części dawnego kościoła ewangelickiego.

W trakcie usuwania górnych poziomów nawarstwień gruzowych odsłonięto pozostałości ścian północnego skrzydła Zamku Wysokiego na poziomie jego dawnego przyziemia. Partie murów wzniesione w średniowieczu były bardzo zniszczone i w przyziemiu dawnego skrzydła Zamku Wysokiego zachowane jedynie fragmentarycznie bo tylko w ścianie północnej i wschodniej w dodatku z bardzo zniszczonymi licami. Odsłonięto w nich, jedną w ścianie wschodniej i pięć w ścianie północnej, zamurowanych wnek i otworów okiennych (Ryc. 6B). Były to prostokątne otwory o szerokości około 90 cm i wysokości 140 cm, zamknięte łukiem odcinkowym, których ściany licowane były ceglami. Sama wnęka stopniowo rozszerzała się w kierunku wnętrza pomieszczenia w ten sposób, że przy wewnętrznym licu muru jej szerokość wynosiła około 150 cm. Dodatkowo na odsłoniętych licach ścian widoczne były ślady sklepień (Ryc. 7A). Zachowały się one w postaci oporów sklepiennych, które w ścianie północnej miały postać pięciu ostrołukowych sklepień ponad każdym z okien (Ryc. 7A), a w ścianie wschodniej jednej koleby wspartej na łuku pełnym. Na wysokości 171,80 m zarejestrowano także piętnastocentymetrowej szerokości odsadzkę wzdłuż całej ściany wschodniej, północnej oraz południowej (Ryc. 7B), która stanowiła opór sklepienia dawnej kondygnacji przyziemia. Na zachowanych fragmentach lic widoczne było ich nadwieszenie nad oporem sklepiennym, tj. ponad odsadzką lica ścian zamkowych schodkowo rozszerzały się ku górze, a ich występ miał około piętnaście centymetrów. Ściany północnego skrzydła Zamku Wysokiego wzniesiono z głazów granitowych łączonych zaprawą wapienną. Jedynie wnęki okienne oraz odsadzka pod sklepienia wykończone były ceglami. Średniowieczne ściany północnego skrzydła Zamku Wysokiego zachowały się po stronie północnej i wschodniej do wysokości 173,80 m npm. Po stronie zachodniej i południowej stopień ich zniszczenia był dużo większy. Koronę czternastowiecznych murów odsłonięto na wysokości 172,00 m npm po stronie południowej i 171,00 m npm po stronie zachodniej. Wyższe partie murów zostały odbudowane podczas wznoszenia kościoła ewangelickiego (Ryc. 8A). Wykonano je również z głazów granitowych łączonych zaprawą wapienną.

Na głębokości 170,20 m npm natrafiono na dziesięciocentymetrowej szerokości odsadzkę ceglana. Była to pozostałość po podziale kondygnacyjnym pomiędzy przyziemem a piwnicą północnego skrzydła Zamku Wysokiego. Na tym poziomie odsłonięto również pozostałości dwóch ceglanych węgarów, stanowiących pozostałość po wejściach do zabudowań zamkowych. W południowym murze węgary znajdowały się pomiędzy 20 a 22 metrem na wschód licząc od narożnika północno-wschodniego Zamku Wysokiego (Ryc. 8B). Przestrzeń między nimi zamurowano w XIX wieku, wraz z nadmurowaniem ściany dawnego

kościół ewangelickiego. W tym miejscu rekonstruować należy otwór drzwiowy prowadzący z dziedzińca zamkowego na poziom przyziemia. Można przypuszczać, że zlokalizowane tam wejście miało do około dwóch metrów szerokości. W zachodnim murze zachowała się jedynie pozostałość południowej części węgara otworu drzwiowego prowadzącego od przejazdu bramnego do północnego skrzydła Zamku Wysokiego (Ryc. 9B). Był on zlokalizowany 7,5 metra na południe od narożnika północno-wschodniego Zamku Wysokiego, a jego szerokość pozostaje kwestią nieustaloną. Na omawianym poziomie, wzdłuż wszystkich średniowiecznych ścian, zarejestrowano także kilkanaście nierównomiernie rozmieszczonych otworów o średnicy około 20 cm i głębokości dochodzącej do 30 cm, być może śladów po belkach rusztowań lub stropów

Zasypiska gruzowe eksplorowane do głębokości 170,00 m npm zawierały niewielką liczbę zabytków, z których pozyskano nieliczne datowane na okres późnego średniowiecza, czasy nowożytne i współczesne, co wskazuje na to, że składały się na nie poza warstwami powstałymi w trakcie budowy kościoła ewangelickiego w latach dwudziestych XIX wieku, również nawarstwienia związane z dwudziestowieczną przebudową.

Kolejny etap eksploracji wiązał się usunięciem nawarstwień gruzowych stanowiących zasypisko kondygnacji piwnicznej północnego skrzydła Zamku Wysokiego. W związku ze znaczną głębokością wykopu zdecydowano o odsłonięciu w pierwszej kolejności części zachodniej, a następnie po jej ponownym zasypaniu części wschodniej. Na taki wybór metody eksploracji wpłynęły czynniki związane z koniecznością zachowania niższych zasypisk gruzowych, które stanowić miały zabezpieczenie dla partii fundamentowej północnego skrzydła Zamku Wysokiego. Obydwa odcinki zostały rozdzielone świądkiem o szerokości jednego metra, zlokalizowanym w osi północ-południe, prostopadle do murów kaplicy. Jego wschodnia krawędź znajdowała się w odległości 16 metrów na zachód od północno-wschodniego narożnika Zamku Wysokiego. Wyniki prac na poziomie kondygnacji piwnicznej omówione zostaną łącznie dla całej badanej przestrzeni, gdyż układ nawarstwień w obydwu częściach północnego skrzydła był analogiczny.

Eksplorowane nawarstwienia nadal miały charakter zasypisk gruzowych lub gruzowo-ziemnych. Ich powstanie wiązać należy z rozbiórką zabudowy Zamku Wysokiego. Stanowiły one stosunkowo luźne gruzowisko zawierające liczne niewielkie pustki powstałe po zrzuceniu całych cegieł, dachówek, fragmentów belek lub desek drewnianych, ale także całych bloków muru. Usuwanie nawarstwień gruzowych prowadzono, aż do głębokości bezwzględnej 169,00 m npm. Na niej pojawiły się bloki ceglano-murów dochodzące do kilku metrów długości, które najprawdopodobniej zostały zrzucone w to miejsce w trakcie rozbiórki zamku w końcu

XVIII wieku. Jeden z bloków miał zachowane w znacznym stopniu lico, które zadokumentowano (Ryc. 9A). Od tej głębokości eksplorację prowadzono jedynie wzdłuż murów obwodowych północnego skrzydła Zamku Wysokiego, pasem o szerokości około 2,5 metra, na środku pozostawiając świadek o szerokości 3 metrów.

W obrębie kondygnacji piwnicznej również nie natrafiono na żadne pozostałości, które mogłyby świadczyć o podziałach przestrzennych piwnicy zamkowej zaś jedyne świadczyły o przesklepieniu piwnic. Były to opory sklepienne odsłonięte w zachodniej i wschodniej ścianie, które miały kształt koleby wspartej na łuku pełnym (Ryc. 9B). Ich szczyt znajdował się na wysokości 169,50 m npm, a wyprowadzona została ona z poziomu około 166,00 m npm. Częściowo zachowała się wysklepka koleby, głównie przy narożnikach badanego obszaru, niezniszczona na wysokość kilku cegieł. W pozostałych miejscach widoczny był jedynie opór sklepienny wysunięty o około 20 cm do wnętrza piwnicy. W ścianie północnej odsłonięto za to pięć ostrołukowych oporów sklepiennych wykonanych nad pięcioma otworami okiennymi (Ryc. 10A). Ich układ był analogiczny do okien w kondygnacji przyziemia. Były one niewielkich rozmiarów i miały szerokość około 70 cm oraz wysokość 90 cm. Wnętrze otworu oraz szybu okiennego wznosiło się stromo ku górze od około 169,00 m npm (górze otworu okiennego), aż do poziomu 171,00 m npm. Było ono w całości sklepienie ceglany łukiem odcinkowym, a ściany licowane ceglami (Ryc. 10B). Poza doświetleniem piwnicy zamkowej, prawdopodobnie pełniły one także rolę wentylacyjną dla tej najniższej kondygnacji północnego skrzydła Zamku Wysokiego.

Warstwy rozbiórkowe sięgały głębokości 166,20 m npm. Poniżej tego poziomu zarejestrowano warstwę związaną z użytkowaniem piwnicy, częściowo przemieszana z nawarstwieniami rozbiórkowymi, której miąższość dochodziła do 20 cm. Pozyskano z niej zabytki ruchome datowane na okres późnego średniowiecza i czasy nowożytne. Bezpośrednio pod nią znajdowała się zbita glina, która zapewne stanowiła klepisko poziomu użytkowego piwnicy. Zasypiska gruzowe w poziomie piwnic zamkowych również nie dostarczyły znacznej liczby znalezisk ruchomych. Pojedyncze fragmenty naczyń ceramicznych i szklanych oraz kafli datować można na okres późnego średniowiecza i czasy nowożytne. W trakcie eksploracji pozyskano także liczne całe cegły zwykłe, dziewiątki, fazowane, kształtki oraz dachówki. Na szczególną uwagę zasługują pokryte średniowieczną polichromią kształtki służące do murowania żeber sklepiennych, których z całej kaplicy wydobyto 183, z czego większość z zachodniej części wykopu (Ryc. 11).

W dalszej kolejności prowadzono eksplorację nawarstwień poniżej poziomu użytkowego piwnicy zamkowej w celu wyjaśnienia sposobu fundamentowania

i posadowienia ścian północnego skrzydła Zamku Wysokiego. Wykonano w tym celu cztery wkopy w narożnikach badanego obszaru, każdy o wymiarach dwa na dwa metry. Wąskoprzestrzenne rozpoznanie tych zagadnień w zupełności wystarczało do rozstrzygnięcia zagadnień konstrukcyjnych z zakresu dziejów budowy północnego skrzydła Zamku Wysokiego. Odsłonięcie większych odcinków fundamentów, na tej głębokości byłoby nieuzasadnione ze względów statyki obiektu.

We wszystkich omawianych wkopach stwierdzono analogiczny układ nawarstwień. Poniżej warstwy użytkowej i glinianego klepiska piwnicy o łącznej miąższości dochodzącej do 20 cm znajdowały się zasypiska wkopów fundamentowych wykonanych bezpośrednio w calcu. Sam calc stanowiła zielono-brązowa, zbita glina, której strop sięgał poziomu 165,80 m npm. Na głębokości 165,00 m npm glinę przecinała warstwa biało-żółtego piasku i żwiru o miąższości dochodzącej do 60 cm, pod nią zaś glina stopniowo odbarwiała się do koloru brązowo-różowego. Odmiennie natomiast wyglądało fundamentowanie i konstrukcja murów. Wkop fundamentowy północnego i wschodniego muru obwodowego Zamku Wysokiego zarówno w jego północno-zachodnim (Ryc. 12A), północno-wschodnim jak i południowo-wschodnim narożniku miał szerokość od około 40 do 80 cm i stopniowo zwężał się ku dołowi, na poziomie 165,70 m npm w części zachodniej oraz 165,50 m npm w części wschodniej, zarejestrowano szeroką na około 35 cm odsadzkę. Północny i wschodni fundament wzniesiono z dużych, dochodzących do 80 cm gładów granitowych łączonych zaprawą wapienną, a od głębokości 163,80 m npm, osadzonych w glinie. Stopa fundamentu znajdowała się na głębokości 162,70 m npm⁷. Inaczej były posadowione ściany działowe północnego skrzydła Zamku Wysokiego tj. południowa od strony dziedzińca zamkowego i zachodnia od strony przejazdu bramnego (Ryc. 12B). Były one fundamentowane zdecydowanie płycej. Wkop fundamentowy zachodniego muru był praktycznie niewidoczny. Fundament wzniesiono z kamieni granitowych łączonych zaprawą. Stopa fundamentu znajdowała się na głębokości 164,50 m npm. Sugeruje to, że ścianę zachodnią dostawiono do muru północnego. Na poziomie 165,50 m npm, odnotowano w niej szeroką na 35 cm odsadzkę. Zachodni fundament wzniesiono ze średniej wielkości kamieni łączonych zaprawą wapienną, jedynie ostatni rząd kamieni osadzono w ziemi bez zaprawy. W fundamencie ściany południowej nie stwierdzono odsadzki. Sposób jego posadowienia i konstrukcji był podobny do ściany zachodniej, były one także ze sobą przewiązane. Jego stopa fundamentowa znajdowała się na głębokości 165,00-164,90 m npm. Po zadokumentowaniu

⁷ Eksploracja najniższych poziomów była utrudniona ze względu na podciekanie wody gruntowej i opadowej.

omawianych wkopów sondażowych zakończono eksplorację poniżej poziomu piwnic zamkowych.

Podczas eksploracji nawarstwień gruzowych w poziomie kondygnacji piwnicznej, w ścianie południowej północnego skrzydła Zamku Wysokiego natrafiono na otwór mieszczący korytarz pod klatkę schodową prowadzącą z dziedzińca zamkowego do badanych piwnic (Ryc. 13A).

Był on zlokalizowany pomiędzy 13, a 14,5 metrem licząc na wschód od wschodniego lica zewnętrznego Zamku Wysokiego, czyli znajdował się w przybliżeniu w połowie długości piwnicy zamkowej, przesunięty o około jeden metr na wschód. Otwór wejściowy miał szerokość półtora metra i wysokość około 3,5 metra. Jego węgary, były wykonane z fazowanych cegieł, a sklepiony był z takich samych cegieł łukiem odcinkowym. Ściany wewnętrzne klatki schodowej były licowane cegłami. Niestety portal od strony wejścia do piwnic został w znacznym stopniu zniszczony i trudno określić jego pierwotną wysokość. Na jego reliktów natrafiono już na głębokości około 169,50 m npm, za to jego podstawa znajdowała się na głębokości 165,80 m npm. We wnętrzu klatki schodowej natrafiono na dwa poziomy schodów. Młodsze, pochodzące zapewne z czasów nowożytnych wykonane były z elementów drewnianych (z drewna iglastego) tj. podstopnic wykonanych z półokrągłaków oraz stopnic ułożonych z grubych desek (Ryc. 13B). Ułożone zostały one na nasypie ziemnym w ten sposób, że podstopnice były klinowane kołkami. Najniższy ich punkt, przy wejściu do piwnic znajdował się na poziomie 166,00 m npm, a najwyższy znajdujący się na wysokości południowego zewnętrznego lica ściany południowej badanego skrzydła na wysokości 166,90 m npm. Fragmentaryczny stopień zachowania stopni pozwala przypuszczać, że w grubości murów było przynajmniej pięć stopni. Eksploracji poza licem ściany południowej nie prowadzono. Po rozebraniu i zadokumentowaniu wyższego poziomu schodów odsłonięto ich niższy poziom pochodzący z czasów budowy północnego skrzydła Zamku Wysokiego (Ryc. 14A). Ich stopnie były wykonane z cegieł ustawionych na rolce. W ścianach bocznych zachowały się otwory na deski stopnic. W badanym odcinku schodów, tj. w grubości ściany (około 2,5 metra) stwierdzono osiem stopni, z których dwa były w większości zniszczone. Poza grubością ściany południowej tj. w stronę wyjścia na dziedziniec klatka schodowa zakręcała w kierunku zachodnim. Układ stopni wskazuje na to, że w kierunku wyjścia prowadziły jednobiegowe łamane schody zabiegowe. Po obu stronach klatki schodowej zachowały się dwie nisze na głębokość około dwadzieścia centymetrów i wymiarach 90 cm wysokości na 40 cm szerokości (Ryc. 14B).

Po zakończeniu prac wykopaliskowych teren uporządkowano, zasypując dolną część kondygnacji piwnicznej do wysokości około 169,00 m npm. W trakcie eksploracji wykonano pełną dokumentację rysunkową i fotograficzną ścian wykopów oraz pełną dokumentację fotogrametryczną odsłoniętych reliktyw architektury. Z wykopu wydobyto łącznie 3719 zabytków ruchomych zinwentaryzowanych w piętnastu numerach inwentarza.

Wykop 25. Wykop wytyczono w północno-zachodniej części I międzymurza Zamku Wysokiego, eksplorowany był w związku rewitalizacją tej części założenia zamkowego oraz koniecznością wykonania w tym rejonie zbiornika przeciwpożarowego. Częściowo jego zasięg pokrywał się z wykopem 19B wytyczonym w 2009 roku⁸, jednak poszerzono go także w kierunku południowym w ten sposób, że jego południowa granica znajdowała się w odległości dziewięciu metrów na południe od osi wytyczonej przez północne lico muru Zamku Wysokiego, północna krawędź w odległości jednego metra od wspomnianej osi (Ryc. 2). Wykop stykał się od strony wschodniej z zachodnim murem Zamku Wysokiego, natomiast od strony zachodniej z murem oporowym fosy zamkowej od strony I Przedzamecza (56 metrów na zachód od narożnika północno-wschodniego Zamku Wysokiego). Poziom terenu w tym miejscu przed rozpoczęciem prac wynosił około 170,00 m npm. Miał kształt prostokąta o wymiarach 7,5 na 8 metrów.

Obszar ten został wcześniej rozpoznany archeologicznie w toku prowadzonych w ubiegłym roku badań archeologicznych. W toku podjętych obecnie prac stwierdzono analogiczny układ nawarstwień jak w wykopie 19B. W związku z tym przystąpiono do ratowniczej eksploracji omawianego odcinka. W jej trakcie zdecydowano o mechanicznym usunięciu wierzchnich nawarstwień pochodzących z okresu późnonowżytnego, związanych zaśmiecaniem obszaru międzymurza Zamku Wysokiego, które zalegały do głębokości około 168,00 m npm. Następnie podjęto ratowniczą eksplorację nawarstwień pochodzących z okresu wczesnonowżytnego oraz późnośredniowiecznego, których miąższość na badanym obszarze dochodziła do jednego metra (Ryc. 15A). Następnie wysondowano układ nawarstwień związanych z zasypiskami wkopów fundamentowych pod ściany Zamku Wysokiego. Eksplorację zakończono na poziomie około 166,00 m npm po czym teren przekazano pod prace budowlane. Wykonano pełną dokumentację fotograficzną ścian wykopu. Z wykopu wydobyto łącznie 3070 zabytków ruchomych zinwentaryzowanych w pięciu numerach inwentarza.

⁸ Starski M., Kurdwanowski M., *Sprawozdanie ... 2009...*, s. 14-16.

Odkrywka 5. Zlokalizowana została w środkowej części II Przedzamcza (Ryc. 2). Miała kształt zbliżony do prostokąta o wymiarach 3 na 5 metrów, zorientowanego dłuższym bokiem po osi wschód-zachód. Jej południowa krawędź znajdowała się w odległości 44 metrów na północ od północnej ściany Zamku Wysokiego, wschodnia w odległości 32 metrów na zachód od osi wyznaczonej przez wschodnie lico Zamku Wysokiego. Przed rozpoczęciem eksploracji poziom terenu w tym miejscu wynosił 167,10 m npm. Nadzór na omawianym odcinku prowadzono w związku budową tymczasowej drogi dojazdowej do Zamku Wysokiego. Po zdjęciu warstwy humusu na głębokości około piętnastu centymetrów na niemal całym obserwowanym obszarze natrafiono na pozostałości bruku kamiennego (Ryc. 15B). Po poszerzeniu odkrywki i usunięciu humusu zadokumentowano go na powierzchni około 7 m². Był on zniszczony w części zachodniej i wschodniej, jednak pośrodku odkrywki zachował się w niemal nienaruszonym stanie do czasów obecnych. Nie stwierdzono pozostałości rynsztoku ani zauważalnego nachylenia bruku. Z uwagi na lokalizację tego znaleziska, najprawdopodobniej stanowił on fragment pierwotnego dziedzińca II Przedzamcza, którego rzędną terenu rekonstruować należy na wysokości około 166,80 m npm. Po zakończeniu eksploracji obszar odkrywki w tym bruk zabezpieczono przed zniszczeniem w trakcie prac budowlanych, nie prowadzono eksploracji poniżej poziomu bruku. Wykonano pełną dokumentację rysunkową i fotograficzną odkrytych reliktyw architektury. Z odkrywki wydobyto łącznie 68 zabytków ruchomych, w tym liczne późnośredniowieczne, zinwentaryzowanych w jednym numerze inwentarza.

Odkrywka 6. Zlokalizowano ją w środkowej i północno-wschodniej części II Przedzamcza na północ od odkrywki nr 5 (Ryc. 2). Miała wymiary 13,8 na 1,2 metra i zorientowana była po osi południowy-zachód – północny-wschód. Jej południowo-zachodni kraniec usytuowano przy zachodniej krawędzi odkrywki nr 5, a prowadziła w kierunku „Bramy Luizy”. W północno-wschodniej części, na ostatnich dwóch metrach wykopu została ona poszerzona do trzech metrów w kierunku północnym. Poziom terenu przed przystąpieniem do eksploracji wynosił około 167,40 m npm. Podobnie jak w przypadku pozostałych odkrywek zlokalizowanych na obszarze II Przedzamcza, ich wytyczenie wynikało z prowadzonych prac budowlanych, w tym wypadku związanych z instalacją kabli energetycznych. Po usunięciu humusu w południowo-zachodniej części odkrywki odsłonięto dalszą część bruku z odkrywki 5 (Ryc. 16A). Zaobserwowano go jedynie na trzech pierwszych metrach odkrywki, podczas gdy w jej środkowej części nie stwierdzono żadnego sposobu utwardzania nawierzchni terenu lub uległy one zniszczeniu w okresie współczesnym. W północno-wschodniej części na

głębokości 167,00 m npm odsłonięto kolejny fragment bruku, a przy północnej krawędzi odkrywki fragment ceglano-fundamentu o szerokości 120 cm (Ryc. 16B), który zachował się poniżej poziomu 167,20 m npm. Prawdopodobnie stanowił on południową ścianę zabudowy zlokalizowanej wzdłuż północnego muru kurtynowego II Przedzamcza. Nie prowadzono eksploracji poniżej poziomu bruku. Wykonano pełną dokumentację fotograficzną ścian odkrywki i odsłoniętych reliktyw architektury. Z odkrywki wydobyto łącznie 106 zabytków ruchomych zinwentaryzowanych w jednym numerze inwentarza.

Odkrywka 7. Zlokalizowano ją w dziewiętnastowiecznej „Bramie Luizy” i miała ona kształt prostokąta o wymiarach 2 na 1 metr zorientowanego dłuższym bokiem po osi północ-południe (Ryc. 2). Od wschodu i zachodu badany obszar ograniczony był murami wspomnianej bramy. Jej lokalizacja wynikała z prowadzonych prac instalacyjnych związanych z wymianą sieci energetycznej na terenie zamku. Poziom terenu przed podjęciem prac wynosił w tym miejscu 165,40 m npm. Po usunięciu warstwy humusu, na głębokości około czterdziestu centymetrów odsłonięto w osi bramy ławę fundamentową o szerokości półtora metra wykonaną z kamieni łączonych zaprawą wapienną (Ryc. 17A). Wykonano jej pełną dokumentację fotograficzną i pomiarową ścian wykopu oraz reliktyw architektury. Z odkrywki wydobyto pojedynczy zabytek ruchomy zinwentaryzowany w jednym numerze inwentarza.

Odkrywka 8. Zlokalizowana została w zachodniej części II Przedzamcza (Ryc. 2) w miejscu dawnego placu przed pomnikiem. Miała kształt zbliżony do prostokąta o wymiarach 3 na 4 metry, zorientowanego dłuższym bokiem po osi wschód-zachód. Jej południowa krawędź znajdowała się w odległości 38 metrów na północ od północnej ściany Zamku Wysokiego, wschodnia w odległości 55 metrów na zachód od osi wyznaczonej przez wschodnie lico Zamku Wysokiego. Przed rozpoczęciem eksploracji poziom gruntu w tym miejscu wynosił 167,00 m npm. Nadzór na omawianym odcinku prowadzono w związku z wymianą nawierzchni drogi prowadzącej do Zamku Wysokiego. Po zdjęciu warstwy humusu na głębokości około dziesięciu centymetrów natrafiono na pozostałości bruku kamiennego, który zachował się na całym obszarze odkrywki (Ryc. 17B). Był on zniszczony jedynie fragmentarycznie w części zachodniej. W jego obrębie stwierdzono pozostałości rynsztoku zorientowanego po osi wschód-zachód, a cała powierzchnia bruku była lekko nachylona w kierunku osi rynsztoku. Lokalizacja niniejszego znaleziska wskazuje na natrafienie na brukowaną drogę prowadzącą od I Przedzamcza w kierunku dziedzińca II Przedzamcza. Jego

orientacja pozwala rekonstruować oś przejazdu i usytuowanie zespołu bramnego II Przedzamcza od strony zachodniej.

Po zakończeniu eksploracji obszar odkrywki w tym bruk zabezpieczono przed zniszczeniem w trakcie prac budowlanych, nie prowadzono eksploracji poniżej poziomu bruku. Wykonano pełną dokumentację fotograficzną i pomiarową odkrytych reliktyw architektury. Z odkrywki nie wydobyto żadnych zabytków ruchomych.

Odkrywka 9. Wykonano ją w związku z obniżaniem zasypiska fosi oddzielającej II Przedzamcze od Zamku Wysokiego (Ryc. 2). Objęła ona obszar na północ od muru oporowego II międzymurza Zamku Wysokiego na szerokości około 40 metrów i długości około 20 metrów na północ od omawianego muru. Przed rozpoczęciem eksploracji poziom gruntu w tym miejscu wynosił 168,50 m npm. W toku prac związanych z obniżaniem terenu usunięto humus współczesny terenu oraz nawarstwienia gruzowe uzyskując w ten sposób wysokość bezwzględną około 167,00 m npm (Ryc. 18B). W trakcie wykonywanych prac ziemnych na północ od dawnego wykopu 10A wykonano wkop sondażowy o szerokości około jednego metra i długości 20 metrów, który zlokalizowany był po osi północ-południe. Jego południowa ściana znajdowała się na wysokości lica północnego muru oporowego II międzymurza Zamku Wysokiego od strony północnej.

W toku prowadzonych prac stwierdzono znaczną miąższość nawarstwień zasypiskowych fosi oddzielającej II Przedzamcze od Zamku Wysokiego, które tworzyły warstwy przemieszanej ziemi z dużą ilością gruzu oraz warstwy gruzu ceglanego, które dochodziły do głębokości około 166,50 m npm. Wypłycały się one dosyć gwałtownie w odległości około 12 metrów od linii muru oporowego II międzymurza Zamku Wysokiego do głębokości około 166,80 m npm. Miejsce to wyznaczało zatem północną krawędź wewnętrznej fosi zamkowej. Nie stwierdzono jednak w jego rejonie pozostałości muru kurtynowego stanowiącego granicę II Przedzamcza od strony południowej. Zdecydowano zatem o jego przedłużeniu w kierunku północnym aż do dwudziestego metra na północ od muru oporowego II międzymurza. Na badanym odcinku nie stwierdzono jednak żadnych pozostałości poszukiwanej południowej granicy II Przedzamcza. Dalsza eksploracja w kierunku północny była niemożliwa ze względu na lokalizację w tym rejonie pasa drzew wzdłuż funkcjonującej obecnie alei parkowej w obszarze dawnego II Przedzamcza.

Po zakończeniu eksploracji obszar odkrywki zasypano do wysokości około 167,00 m npm. Wykonano pełną dokumentację fotograficzną i pomiarową odkrytych reliktyw architektury. Z odkrywki nie wydobyto żadnych zabytków ruchomych.

* * *

Poza wyżej wymienionymi odkrywkami prowadzono również stały nadzór nad wykonywanymi pracami budowlanymi i ziemnymi w terenie związanymi z rewitalizacją założenia zamkowego. Do najważniejszych odcinków związanych z zakresem wykonywanych nadzorów należy zaliczyć nadzory nad usuwaniem nawarstwień w północnej części I i II międzymurza Zamku Wysokiego w całości przebadanej w latach 2008 i 2009 (Ryc. 19AB). Kolejnym obszarem było zachodnie i wschodnie międzymurze Zamku Wysokiego, na którym nie usuwano nawarstwień ziemnych, a jedynie porządkowano teren, co polegało na zdjęciu humusu współczesnego i budowie alejek pieszych (Ryc. 20A). Ostatnim odcinkiem prowadzonego nadzoru były prace przy brukowaniu drogi prowadzącej od I przedzamcza do Zamku Wysokiego. Znajdowała się ona w miejscu grobli usypanej w XIX wieku (Ryc. 20B).

Wszystkie wyżej wskazane prace objęto stałym nadzorem archeologicznym. Wykonano z niego pełną dokumentację fotograficzną. Z omawianych prac nie pozyskano żadnych zabytków ruchomych.

Podsumowanie

Charakterystyka rezultatów prac badawczych na terenie założenia zamkowego w Człuchowie w bieżącym roku napotka na pewne trudności natury technicznej. Specyfiką zakończonego sezonu badań był bowiem duży stopień rozczłonkowania prowadzonych wykopalisk zarówno względem ich obszaru, rodzaju jak również charakteru wykonywanych prac. Poza systematycznymi badaniami wnętrza północnego skrzydła Zamku Wysokiego, które dostarczają znacznej liczby informacji dotyczącej dziejów badanego obiektu prowadzono także nadzory archeologiczne, których lokalizacja była przypadkowa, charakter ratowniczy często mający na celu jedynie uporządkowanie prac budowlanych realizowanych na obiekcie zabytkowym. Z tego powodu wielowątkowe prace badawcze niemożliwe są wręcz do jednolitego omówienia, a wymagają ich odrębnego podsumowania.

Najważniejszym problemem badawczym związanym z tegorocznymi pracami archeologicznymi było rozpoznanie dziejów północnego skrzydła Zamku Wysokiego w tym czasie i sposobu jego budowy, jak było ono zagospodarowane i czy było przebudowywane w ciągu ponad czterechsetletniej historii zamku. W dalszej kolejności istotne było ustalenie sposobu jego zniszczenia i odbudowy pod kościół ewangelicki.

Na podstawie wykonanych badań stwierdzić można, że na znaczną część pytań nie można było uzyskać odpowiedzi. Duży stopień zniszczeń tej części Zamku Wysokiego uniemożliwił bowiem ustalenie wyglądu większości naziemnej partii budynku w tym jego wystroju wewnętrznego i podziałów przestrzennych. Prace archeologiczne pozwalają natomiast uzyskać pewne informacje odnośnie zagospodarowania poziomu przyziemia dawnego północnego skrzydła Zamku Wysokiego oraz znajdującej się pod nim kondygnacji piwnicznej. Ich wyniki podsumować należy jednak w pierwszej kolejności od strony sposobu budowy badanej części zamku. Na podstawie wyników wykopalisk rozpoznano sposób posadowienia fundamentów wszystkich ścian zamkowych. Ustalono, że pierwotnie wzniesiono ściany obwodowe Zamku Wysokiego, a więc w badanej przestrzeni ścianę północną i wschodnią. Ich stopę fundamentową posadowiono na głębokości około 162,70 m npm, a więc około 3,30 metra poniżej najniższego, piwnicznego poziomu użytkowego i wykonano ją z głazów granitowych, których najniższe warstwy położono bez zaprawy wapiennej (Ryc. 12A). Ławę fundamentową na całej długości fundamentu wykonano w wąskoprzestrzennym wkopie wykonanym w nawarstwieniach gliniastych stanowiących podstawę pagórka wybranego pod budowę założenia zamkowego. Fundamenty obwodowych

ścian Zamku Wysokiego wymurowano następnie przynajmniej do poziomu około 165,00 m npm. W toku dalszych prac budowlanych równolegle fundamentowano ściany działowe skrzydeł zamkowych w tym między innymi wzniesiono fundamenty południowej i zachodniej ściany północnego skrzydła Zamku Wysokiego. Były one również wykonane z kamieni granitowych wiązanych zaprawą wapienną, ale posadowione zostały na głębokości około 165,00 m npm (Ryc. 12B). Już od najniższego poziomu były one przewiązane zarówno ze sobą jak również ze ścianą północną i wschodnią północnego skrzydła. Na głębokości 165,50 m npm wykonano 35 centymetrowej szerokości odsadzkę, którą można utożsamiać z zakończeniem wznoszenia partii fundamentowej. Przypuszcza się że szerokość ławy fundamentowej ściany północnej i wschodniej wynosiła na tej głębokości około 3,90 metra. Ponad nią podciągnięto fundamenty do wysokości 166,00, na której wyznaczono poziom użytkowy kondygnacji piwnicznej północnego skrzydła Zamku Wysokiego.

Na podstawie wyników prac badawczych można ustalić, że piwnice północnego skrzydła stanowiły jednoprzestrzenną halę, do której prowadziło jedno wejście osadzone w ścianie południowej prowadzące na dziedziniec zamkowy. Klatkę schodową wymurowano w trakcie wznoszenia kamiennych ścian zamkowych, a wykończono ją ceglami (Ryc. 14A). Wykonano w niej jednobiegowe łamane schody zabiegowe prowadzące bezpośrednio na poziom dziedzińca (zakręcały one w kierunku zachodnim). Od strony piwnicznej nie wykraczały one poza linię fundamentu ściany południowej. W ścianach wewnętrznych klatki schodowej usytuowano dwie nisze na ustawienie oświetlenia. Układ klatki schodowej jest nieco inny niż proponowana przez C. Steinbrechta rekonstrukcja zamku człuchowskiego, która zakładała zejście do piwnic północnego skrzydła Zamku Wysokiego łamane w kierunku wschodnim, a nie zachodnim⁹. Można także przypuszczać, że istniały inne nie zachowane do czasów dzisiejszych zejścia usytuowane wewnątrz skrzydła zamkowego, ale zagadnienie to znajduje się obecnie poza możliwościami badawczymi. Pewne jest natomiast, że do piwnic nie można było się dostać od strony wschodniego skrzydła zamkowego, co stanowiło dotychczas przedmiot przypuszczeń. Od strony północnej wykonano pięć niewielkich rozmiarów otworów okiennych, również wykończonych ceglami. Ich znajdowała się na wysokości około 166,80 m npm, a przewód okienny wznosił się stromo do góry. Podstawa otworu okiennego po zewnętrznej stronie Zamku Wysokiego znajdowała się na wysokości 170,20 m npm.

⁹ C. Steinbrecht, *Die Ordensburgen der Hochmeisterzeit in Preussen*, T. IV, Berlin 1920.

Przestrzeń piwnic północnego skrzydła Zamku Wysokiego zamknięta była sklepieniem kolebkowym o wysokości maksymalnej dochodzącej do 3,5 metra (Ryc. 21). Od strony północnej w sklepieniu wykonano pięć ostrołukowych lunet usytuowanych ponad pięcioma oknami (Ryc. 22). Prawdopodobnie podobną lunetę wykonano nad wejściem w południowej części piwnic¹⁰. O takim zamknięciu piwnic świadczą zachowane opory sklepienne czytelne w zachodniej, wschodniej i północnej ścianie północnego skrzydła Zamku Wysokiego. Zachowały się również ślady nadwieszenia omawianych ścian ponad oporami sklepiennymi. Brak natomiast jakichkolwiek śladów w linii ściany południowej. Odślonięto w niej pozostałości nierównego murowania warstw cegieł mogące świadczyć o wzmocnieniu sklepienia piwnicznego gurtem wykonanym na wysklepce koleby. Takie rozwiązanie murarskie znane jest z innych zamków krzyżackich, np. Świecia nad Wisłą.

W toku eksploracji piwnic zamkowych natrafiono na niewielkiej miąższości nawarstwienia użytkowe z czasów istnienia zamku. Ich miąższość dochodziła do dwudziestu centymetrów. Pozyskano z nich niezbyt liczny zbiór fragmentów naczyń ceramicznych, szklanych oraz kafli datowanych ogólnie na okres od XIV do XVIII wieku, a więc pochodziły one w przekroju z całego okresu funkcjonowania zamku

Podział kondygnacji piwnicznej od przyziemia północnego skrzydła Zamku Wysokiego stwierdzono na wysokości około 170,20 m npm, w postaci kolejnej niewielkiej odsadzki (Ryc. 9B, 22). Ponad nią zachowały się ściany stanowiące relikty kolejnej kondygnacji. Ich stopień zniszczenia był dużo większy niż w poprzednim przypadku. Na podstawie ich analizy stwierdzono, że wykonano je również z kamieni granitowych wiązanych zaprawą. W dolnej części fundament ściany północnej i wschodniej miał szerokość około 3,10 metra, a w górnej około 3 metry. Podczas odślaniania reliktyw zabudowy nie natrafiono na żadne ślady podziałów wewnętrznych, które wzmiankowane były między innymi w szesnastowiecznych inwentarzach zamku człuchowskiego. Wymieniały one w części zachodniej pomieszczenia dla straży, prochownię oraz młyn komtura w części zachodniej¹¹. Być może nie zachowały się one w wyniku rozebrania znacznej partii murów, choć niewykluczone, że wzniesiono je w okresie pokrzyżackim i nie były one trwałymi konstrukcjami. Natrafiono natomiast na dwa otwory wejściowe do poziomego przyziemia, mogące poszlakowo świadczyć o podziale jego przestrzeni. Jeden znajdował się po środku

¹⁰ Środkowy otwór okienny nie znajdował się naprzeciwko otworu klatki schodowej, a był przesunięty jeden metr w kierunku zachodnim.

¹¹ *Lustracja województwa pomorskiego, Lustracje dóbr królewskich XVI-XVIII*, [w:] *Prusy Królewskie 1564 r.*, Hoszowski S., (wyd.), Gdańsk 1961

ściany zachodniej, a drugi w zachodniej części ściany południowej (Ryc. 8B, 9B). Wykończone zostały węgarami ceglanymi, które zachowały się bardzo fragmentarycznie i nie pozwalają na wiarygodną rekonstrukcję szerokości otworów drzwiowych. Ich dolna część znajdowała się w przybliżeniu na wysokości około 170,00 m npm, a więc na poziomie bruku w przejeździe bramnym i na dziedzińcu zamkowym.

W ścianie północnej ponad oknami piwnicznymi znajdowało się pięć otworów okiennych o wymiarach 90 cm szerokości i 140 cm wysokości, które wykończone zostały węgarami ceglanymi i wsparte na łuku odcinkowym (Ryc. 22). Dodatkowo szóste okno znajdowało się od strony wschodniej (Ryc. 23A). Niewykluczone, że kolejne otwory okienne należałoby rekonstruować od strony zachodniej (czyli od przejazdu bramnego) oraz południowej (od strony krużganków i dziedzińca zamkowego). Przestrzeń przyziemia północnego skrzydła Zamku Wysokiego również była zamknięta sklepieniem. Prawdopodobnie było to sklepienie krzyżowo-żebrowe lub inny jego wariant. Było ono pięcioczęściowe, a każda z nich znajdowała się nad jednym z okien. Żebra nie zachowały się, jednak na podstawie odkryć z 1964 roku we wschodnim skrzydle można przypuszczać, że analogicznie wykonano w skrzydle północnym (Ryc. 23B). Wykonano by je wówczas podobnie jak w skrzydle wschodnim z kwadratowych cegieł o wymiarach około 20 na 20 cm i wysokości około 6-8 cm. Pozostałością sklepień na poziomie przyziemia są masywne opory sklepienne odstonięte wzdłuż wszystkich ścian północnego skrzydła. Dodatkowo zachowały się ślady wypełnienia wnętrza sklepienia od strony ściany północnej (Ryc. 7A). Na relikty związane ze sklepieniami składają się również nadwieszane nad oporami sklepiennymi lica ścian cofnięte o około dwadzieścia centymetrów względem lica północnej ściany zamkowej. Wyniki prac badawczych nie pozwalają na rekonstrukcję sposobu wykonania sklepień od strony południowej przyziemia północnego skrzydła Zamku Wysokiego.

W niewielkim stopniu prace archeologiczne pozwalają na rekonstrukcję zabudowy ponad poziomem przyziemia. Jedyne podstawy dają temu luźne bloki muru (Ryc. 9A) oraz detal architektoniczny pozyskany z gruzowego zasypiska skrzydła zamkowego. Prawdopodobnie pochodziły on z omawianej części zamku i nie były w żaden sposób przemieszczone. Na tej podstawie można stwierdzić, że partia naziemna budynku była ceglana, wzniesiona z litego muru ceglanego wykonanego w wątku gotyckim z cegieł o wymiarach około 30 na 16 na 8 cm. Na szczególną uwagę zwraca kolekcja 183 kształtek ceglanych, które stanowiły żebra sklepień znajdującej się na pierwszym piętrze kaplicy zamkowej (Ryc. 11). Są one pokryte warstwą tynku, na który naniesiona jest warstwa polichromii. Motywy ornamentacyjne cegieł to linie proste, skośne i łamane, kropki, gwiazdy,

koła szprychowe. Kreski są zazwyczaj wykonane czarną farbą, pola pomiędzy nimi często pokryte jasnoniebieską lub rdzawą farbą. Rekonstrukcja tego ornamentu jest utrudniona ze względu na relatywnie niewielką liczbę znalezionych cegieł. Do budowy żeber sklepiennych całej kaplicy posłużyć powinno niemal pięcio- lub sześciokrotnie więcej niż liczba odnalezionych cegieł. Niemniej jednak wpisują się one w stylistykę dekoracji gotyckiej okresu XIV wieku. Mimo braku dokładności ornamentu tj. niedbałej i nierównej kreski, przedstawia on rozbudowany program artystyczny, bardziej złożony niż znane i zachowane do czasów obecnych dekoracje np. kościoła farnego w Chełmnie czy Starego Miasta w Toruniu.

Kres dziejów zabudowań Zamku Wysokiego wyznaczony pozwoleniem na rozbiórkę zamku wydaną przez króla pruskiego w 1792 roku możliwy jest do prześledzenia także na podstawie wykonanych badań archeologicznych. Ustalono zatem, że do końca XVIII wieku północne skrzydło było użytkowane i dopiero w krótkim okresie zostało rozebrane. W toku związanych z nią prac dość skrupulatnie odzyskano materiał budowlany, a wewnątrz skrzydła zamkowego zasypano w większości rozdrobnionymi cegłami, a tylko w niewielkim stopniu całymi wyrobami. Nie zgruzowano także wyposażenia zamkowego w tym np. kafli piecowych. Być może piece rozebrano wcześniej lub zgruzowano je w innym miejscu. Ogólnie w obrębie całego zasypiska północnego skrzydła Zamku Wysokiego natrafiono na niewielką liczbę znalezisk, najprawdopodobniej stanowiących przypadkowe śmieci zrzucone do wnętrza zamku. Gruzowisko było wręcz jałowe i pozbawione warstw próchnicznych.

Z relacji historyków z początku XIX wieku wiadomo, że na powierzchni terenu widoczne były jeszcze pozostałości ceglanych zabudowań zamku, które stopniowo rozbierano co najmniej przez dwa dziesięciolecia. Kolejnym ważnym wydarzeniem zmieniającym dzieje założenia zamkowego było przekazanie tego terenu gminie ewangelickiej, które w latach 1822-1825 odbudowała dawne północne skrzydło Zamku Wysokiego z jego przeznaczeniem na kościół ewangelicki. Został on wzniesiony w stylu neogotyckim (Ryc. 24A). Istnieją przypuszczenia, pozwalające twierdzić, że jego kształt odpowiadać miał pierwotnym rozmiarom północnego skrzydła z jednym tylko wyjątkiem – budynek ten dostawiono do zachowanej oryginalnej wieży zamkowej. Wcześniej bowiem północne skrzydło Zamku Wysokiego łączyło się z nią jedynie w postaci wąskiego przewieszono nad murami przejścia.

W toku realizowanych prac budowlanych uporządkowano teren i odbudowano częściowo zniszczone partie fundamentowe północnego skrzydła Zamku Wysokiego od strony południowej i zachodniej. Zamurowano wówczas otwory okienne przyziemia (otwory

piwniczne były już wówczas w całości zasypano stąd ich nie zamurowano). Dodatkowo w obrębie dawnego skrzydła zamkowego wzniesiono 9 fundamentów kamiennie-ceglanych, które miały od około dwóch do czterech metrów wysokości. Posadowiono je gruncie niestabilnym (luźne zasypisko gruzowe) stąd też ich podstawę wykonano z rusztów drewnianych lub kamienie położono na warstwie gliny (Ryc. 5AB). Taki sposób konstrukcji miał zwiększać ich elastyczność. Dodatkowo wykonano dwa otwory wejściowe jeden zlokalizowany w ścianie zachodniej, a drugi południowej nowego budynku. Poziom podłogi nowego kościoła wyznaczono na wysokości około 174,60 m npm. Przypuszczać należy, że w celu wyrównania górnych warstw terenu zwieziono w to miejsce gruz z innych miejsc niż północne skrzydło zamkowe.

W północno-wschodnim narożniku dziedzińca, równoległe z budową kościoła ewangelickiego wzniesiono niewielkich rozmiarów budynek. Połączono go korytarzem z częścią prezbiterium kościelnego. W tym celu wykonano przejście w południowej ścianie kościoła. Pod omawianym otworem wzniesiono konstrukcję ceglana stanowiącą wylot kanału grzewczego, prowadzącego właśnie od wspomnianego budynku (Ryc. 6A). Przypuszczalnie zatem mieściła się w nim kotłownia, choć niewykluczone, że był on wykorzystywany jako zaplecze na zasadzie zakrystii.

Nowy budynek był typowym protestanckim kościołem halowym z emporą od strony południowej, zachodniej i północnej. Prezbiterium znajdujące się od strony wschodniej było zdobione w sposób stosunkowo schematyczny i skromny z wykończeniem elementami drewnianymi i dekoracją malarską. Zachowały się z niej fragmenty malowideł naściennych. Widoczne są one także na przedwojennych zdjęciach wnętrza kościoła (Ryc. 24B). Tworzyły one kontynuacyjny ornament składający się z gwiazd, trójkątów, linii oraz ośmioboków przenikających się nawzajem. Tło malowidła wykonane było w kolorze szaro-zielonym, a poszczególne detale miały kolor żółty, czerwony i zielony. Podczas usuwania zasypisk gruzowych natrafiono także na fragment kamiennej płyty upamiętniającej poległych mieszkańców Człuchowa lub ziemi człuchowskiej (ryc. 25A). Jej powstanie należy wiązać z okresem po wojnie francusko-pruskiej (1870-71) lub po I wojnie światowej. Taki sposób uczczenia pamięci zmarłych typowy był w państwowej martyrologii Królestwa Pruskiego, a potem Rzeszy Niemieckiej końca XIX i początku XX wieku.

Po II wojnie światowej dawny kościół przeznaczono na cele kulturalne i przekazano pod zarząd miejscowego Domu Kultury. Największe zmiany przeprowadzono w latach sześćdziesiątych i osiemdziesiątych. Rozebrano wówczas północną i południową część empory, wzniesiono pomieszczenia socjalne i sanitarne pod dawnym prezbiterium kościoła,

nad którym zlokalizowano scenę (Ryc. 25B). Przebudowano także wejście do pomieszczenia pokościelnego od strony zachodniej czyli od dawnego przejazdu bramnego. Konstrukcje te zostały rozebrane w 2009 roku w toku podjętej rewitalizacji założenia zamkowego w Człuchowie.

Pozostałe odkrycia poczynione w toku tegorocznego sezonu badań archeologicznych miały zdecydowanie mniejszy zasięg, aczkolwiek pozwalają one uzupełnić dotychczasową wiedzę o dziejach założenia zamkowego w Człuchowie. Miały one w większości charakter porządkujący. W ten sposób należy zinterpretować wyniki prac w wykopie 25 czyli w północnej części zachodniego miedzymurza Zamku Wysokiego. Stwierdzono tam analogiczny układ nawarstwień jak w wykopie 19B z tą jedynie różnicą, że wydobyto z tego obszaru mniejszą ilość zabytków oraz zarejestrowano mniejszą miąższość nawarstwień późnośredniowiecznych. Prawdopodobnie zatem na wysokości omawianego wykopu należy rekonstruować skraj śmietniska odsłoniętego w wykopie 19B w roku ubiegłym.

Pozostałe prace prowadzono na terenie II Przedzamcza lub w jego bezpośrednim pobliżu. Pozwoliły one ustalić, że poziom użytkowy terenu znajdował się w tym miejscu zaledwie dwadzieścia do trzydziestu centymetrów poniżej obecnego poziomu. Dodatkowo umożliwiały one zadokumentowanie niewielkich odcinków reliktyw bruków i zabudowań. Były one zachowane w dobrym stanie i przy ich pełnym odsłonięciu w toku przyszłych badań możliwe jest podjęcie rekonstrukcji zagospodarowania tej części zamku. Jak już stwierdzono znaczna część dziedzińca tego przedzamcza była brukowana (odkrywka nr 5, 6, 8 – Ryc. 15B, 16A, 17B). Z pewnością na bruki składały się droga prowadząca od strony I przedzamcza, wyznaczająca oś komunikacyjną w tej części zamku oraz prowadząca w kierunku Zamku Wysokiego. Na ich podstawie można by rekonstruować układ zabudowy i bramy na II Przedzamczu, jednak z pewnością zakres odsłonięcia bruków jest niedostateczny dla podejmowania takich przypuszczeń w chwili obecnej. Dodatkowo w toku prowadzonych nadzorów natrafiono również na relikty zabudowań skupionych w północnej części II Przedzamcza (Ryc. 16B). Zachowały się one również stosunkowo płytko pod współczesnym poziomem terenu. Ich odsłonięcie na większym odcinku w toku przyszłych badań archeologicznych będzie umożliwiać rekonstrukcję rozplanowania zabudowy w tej części założenia zamkowego w tym dokładnej lokalizacji dawnego pałacu starostów. W południowej części II Przedzamcza sondowano również szerokość fosy od strony Zamku Wysokiego. Na podstawie prac terenowych można ją rekonstruować na około 12 metrów, a jej głębokość przynajmniej na cztery metry (Ryc. 18B). Nierozstrzygnięta pozostała natomiast kwestia zamknięcia przedzamcza od strony południowej. Przypuszczalnie miał je stanowić mur

kurtynowy, jednak w toku prowadzonego nadzoru nie natrafiono na żadne jego relikty. Nie ulega zatem wątpliwości, że jest to jedno z zagadnień czekających na rozstrzygnięcie w toku podejmowanych w przyszłych latach badaniach archeologicznych tej części założenia zamkowego w Człuchowie

Podczas wykopalisk prowadzonych w 2010 roku pozyskano łącznie 6964 zabytków ruchomych. Niespełna połowę wśród nich stanowiły fragmenty naczyń ceramicznych datowanych od połowy XIV wieku do XIX wieku. Drugą grupę pod względem liczebności stanowiły fragmenty szkła okiennego i naczyń szklanych, a trzecią pozostałe wyroby ceramiczne w tym kafle, ale także elementy detalu architektonicznego w tym wspomniane już wcześniej polichromowane cegły kształtki. Stosunkowo nieliczne były kości zwierzęce i wyroby z innych surowców w tym metali. Wszystkie pozyskane zabytki ruchome zinwentaryzowano. Przygotowano także inwentarz zabytków wydzielonych, które w bieżącym roku nie były tak liczne jak w latach ubiegłych. Wybrane zabytki metalowe przeznaczono do konserwacji. Do opracowania przekazano dwie odnalezione monety. Do konserwacji, badań materiałoznawczych oraz rekonstrukcji przeznaczono wybrane cegły kształtki.

Aneks

Wybór dokumentacji terenowej z badań założenia zamkowego w Człuchowie w 2010 r.

1. Rzut poziomy północnego skrzydła Zamku Wysokiego na poziomie około 173,00 m npm.
2. Rzut poziomy północnego skrzydła Zamku Wysokiego na poziomie około 168,00 m npm
3. Przekrój nawarstwień kulturowych w północnym skrzydle Zamku Wysokiego.
4. Przekrój przez relikty architektury w północnym skrzydle Zamku Wysokiego, na wysokości 16 metra wykopu.
5. Przekrój przez relikty architektury w północnym skrzydle Zamku Wysokiego, na wysokości 17 metra wykopu.
6. Lico północnej ściany północnego skrzydła Zamku Wysokiego.
7. Lico wschodniej ściany północnego skrzydła Zamku Wysokiego.
8. Lico południowej ściany północnego skrzydła Zamku Wysokiego.
9. Lico zachodniej ściany północnego skrzydła Zamku Wysokiego.
10. Rzut poziomy i przekrój przez klatkę schodową, na poziomie schodów nowożytnych.
11. Rzut poziomy i przekrój przez klatkę schodową, na poziomie schodów średniowiecznych.

Załącznik nr 1

Płyta CD z dokumentacją z odwiertów przeprowadzonych podczas badań założenia zamkowego w Człuchowie.